

Анотація

Філінюк І. Г. Становлення та розвиток інституту військових судів у Російській імперії (XVII – початок XX ст.). – Стаття.

Стаття присвячена історії становлення та розвитку військових судів у Російській імперії наприкінці XVII – на початку XX ст. Підкреслюється значення військово-судових реформ Петра I та Олександра II у створенні нормативно-правової бази діяльності військових судів. Аналізується внутрішня структура, принципи діяльності, особовий склад військових судів, запроваджених у досліджуваний період.

Ключові слова: військові суди, Російська імперія, військово-судова реформа, Військовий устав 1716 р., Військово-судовий устав 1867 р.

Summary

Filinyuk I. G. Becoming and Development of Institute of Martial Courts in the Russian Empire (XVII – beginning XX century). – Article.

The article is devoted history of becoming and development of martial courts in the Russian empire at the end of XVII – at the beginning of XX century. Importance of military-judicial reforms of Peter I and Alexander II in creation of normatively legal base of activity of martial courts. An underlying structure, principles of activity, personnel of martial courts of inculcated, is analysed in a probed period.

Key words: martial courts, Russian empire, military-judicial reform, Military regulation of 1716, Military-court statut of 1867.

УДК 340.15(477.8+436),17”

Н.В. Єфремова

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРИЄДНАННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Після першого поділу Польщі між Австрією, Прусією і Росією у 1772 р. до Австрійської монархії відійшла Східна Галичина та південно-східні регіони Польщі, а після третього – Холмщина й Підляшшя. Волинь відійшла до Російської імперії. Із захоплених Австрією територій у 1773 р. штучно було утворено окрему адміністративну територію під назвою “Konigreich Galizien und Lodomerien”. Внаслідок використання різних перекладів цієї назви сьогодні в науковому обігу зберігається декілька її варіантів, це: 1) “Королівство Галіції і Володимирії з великим князівством Краківським і князівствами Освенцімським і Заторським” та 2) “Королівство Галичини і Лодомерії з великим князівством Краківським та князівствами Освенцима і Затора”. Термін “Лодомерія” є латинізованою назвою Волині. Паралельно з цією назвою використовували термін “Галіція” (Galicia) або “Галичина”. Згодом назва “Галичина” вживалась здебільшого щодо її Східної (від річки Сян. – Н. Є.) частини, заселеної переважно

українцями. Королівство поділялося на 12 округів (дистриктів) і мало свою столицю в м. Львові (Лемберг чи Львув. – Н. Є.).

Холмщина ввійшла до складу Варшавського воєводства, а після Віденського конгресу, проведеного Англією, Австрією та Прусією проти Олександра I у 1815 р., – до Царства Польського у складі Росії. Фактично, згідно з рішенням Віденського конгресу, Росія отримала “назавжди” територію Варшавського Князівства без Познанщини і Галичини, а до Австрії знов повернувся Тернопільський округ, за винятком Хотинського повіту, який увійшов до складу Росії. Отже, 3 травня 1815 р. територія всієї Галичини була остаточно закріплена за Австрією.

Незважаючи на “ліберальні” запевнення лідерів європейських держав, рішення конгресу були в сутності новим “четвертим” поділом польських земель. Фактично після конгресу в Європі склалася система союзу трьох монархій – Росії, Австрії і Пруссії, які прагнули зберегти й увіковічнити абсолютистсько-станові порядки, не допустити розвитку визвольних рухів, зміни державних кордонів і поширення демократичних ідей. Поділені польські землі були своєрідним гарантом існування союзу монархій, який отримав назву Священного союзу.

Ще на початку 1772 р., за дорученням австрійського канцлера А. Кауніца, було розпочато пошук архівних матеріалів, за допомогою яких планувалось підвести юридичне обґрунтування анексії Галичини. Це завдання було доручено австрійському придворному раднику Розенталю, чеському архіваріусу Коллару і угорському історичному Бенчуру [1, с. 6], які спільно виробили Австрійську концепцію “законного володіння” цими землями на підставі історичної належності Галичини угорському королю Андрію (Єндре) II, якого, згідно з Руським літописом, у 1188 р. угорський король Бела III, “в’їхавши у Галич, але не посадив у нім Володимира, а дав увесь уряд галичанам і посадив у ньому сина свого Андрія” [2]. І хоча у 1188 – 1189 рр. угорське панування не закріпилося в Галичі, у 1205 р., після загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича, Андрій II, скориставшись правом опіки над дітьми князя, прийняв титул короля Галицького і Волинського князівств. Отже, оскільки Угорщина разом із Закарпаттям перебувала у складі Австрії з кінця XVII ст., то й імператор Австрії та Угорщини нібито теж має історичне право й на титул короля Галицького і Волинського князівств.

Займаючи довгу звивисту смугу території на північ від Карпатських гір, від Одери на заході до Збруча на сході, “Королівство Галичини і Лодомерії” мало площу понад 45 000 км² й було найбільшою єдиною провінцією Австрійської імперії. Її володарі, імператори з династії Габсбургів (Habsburger), жили в далекому Відні, а губернатори й намісники, починаючи від графа Йогана Пергена, призначеного в 1773 р., і закінчуючи графом Карлом Гюйном, призначеним у 1917 р., ревно захищали їхні інтереси.

У 1846 р. у Галичині було введено новий адміністративно-територіальний поділ: ліквідовано округи (циркули) та створено 74 повіти (місцями вони називалися староствами) на чолі з повітовими старостами. Згодом число повітів зросло до 82, з них 51 припадав на Східну Галичину.

Між 1774–1776 рр. до Австрії була приєднана Буковина. 12 жовтня 1777 р. Буковина присягнула на вірність Габсбургам, що можна вважати завершенням процесу приєднання краю до Австрії.

Пізніше, 1 листопада 1786 р., Буковина адміністративно була приєднана до Галичини й отримала статус її 19 округу [3]. Закарпатська Україна, або Русь Підкарпатська, з XI ст. була невіддільною частиною Угорського королівства і задовго до 1772 р. стала складовою частиною Австрійської монархії. Місцеве східнослов'янське населення – русини, або руснаки, – мешкало в північних гірських районах семи угорських графств на території сьогоденшньої Закарпатської області України і так званої Пряшівщини в Північно-Східній Словаччині. У XVIII ст. названі території входили до Пожонського (Братиславського) намісництва Угорського королівства.

Яку ж територію анексувала Австрія? У 1774 р. окупованою була більша частина Чернівецького, майже 3/4 Сучавського, 9 сіл Хотинського повітів, Молдавсько-Кимполунгський, Русько-Кимполунгський околиці – всього 4 міста, 286 сіл і 62 присілки, які населяли 17 047 сімей. Після розмежування від Австрії відійшли 64 села і 10 присілків Хотинського, Сучавського і Чернівецького повітів, у яких проживало 2507 сімей. Після цього залишилося 4 міста, 222 села і 52 присілки з населенням 14 540 сімей. Площа Буковини складала у 1776 р. 10 482 кв. км, населення – близько 75 000 осіб. Густота населення була невеликою – приблизно 7,5 осіб на 1 км² [4].

Щодо етнічної структури населення, то на час приєднання Буковини до Австрії більшість населення становили автохтонне населення краю – українці, а майже четверту частину – молдавани (румуні) [5]. Отже, відповідно домінуючою в краї вірою була віра православна.

4 березня 1849 р. імператор Франц-Йосиф підписав нову конституцію, яка передбачала збереження унітарної держави, але замість колишньої назви “землі” для всіх провінцій – територіальних частин монархії – уведено єдиний термін “коронні краї” (Kronlande) [6] Власне, тоді від Галичини відділили Буковину, яка стала окремим краєм.

З часом під управління Австрії, крім австрійських земель, було віднесено Галичину, Буковину, Чехію, Далмацію, Істрію, Моравію, Крайну та ін. Ці землі були названі Ціслейтанією (від назви річки Лейти, яка умовно розділяла монархію Габсбургів на дві частини). Закарпаття ж було віднесене під управління Угорщини разом з румунськими, хорватськими та словацькими землями. Ці території названо Транслейтанією.

Жодна з панівних націй – австрійці та угорці – не становили більшості у своїх частинах імперії: австрійці складали лише 35% населення в Австрії, угорці у володіннях Угорщини – 45% населення. Аналізуючи статистичні дані Австрії, згідно з показниками неодноразових переписів населення Австрії, до кінця 70-х рр. XVIII ст. захоплені західноукраїнські землі складали понад 75 тис. км². Згідно з переписом 1773 р. на території Галичини проживало 2344139 осіб, серед яких українці складали приблизно 2 млн. У 15 східних дистриктах українці становили 71%; поляки – 22%, євреї – 7%. У 10 західних дистриктах поляки

становили 92%, українці – 4% і євреї – 4% [7]. Таким чином, Східна Галичина за складом населення була переважно українською, Західна – польською.

Згідно з даними перепису 1786 р. населення провінції становило 2,7 млн. мешканців, а станом на 1849 р. кількість населення зросла майже вдвічі – до 4,9 мільйона мешканців. У Східній Галичині українці склали 71%. Кількість мешканців Буковини теж зросла: із 75 тисяч у 1775 р. до 380 тисяч у 1846 р. [8]. Населення Буковини було майже порівну поділене на українців на півночі та румунів на півдні. Що ж до релігійної ідентичності, то поляки були римо-католиками, а українці – православними або греко-католиками, хоч існувала також невелика меншина, відома як українці-латинники, навіренні в римо-католицизм, або українізовані поляки-католики. На Буковині українці були здебільшого православними, хоч і там існувала нечисленна греко-католицька меншина. У соціальній структурі домінували селяни – 87,2%, населення Галичини жило в 6300 селах. Майже три чверті населення (72%) були кріпаками в маєтках польських поміщиків, а 22% працювали на колишніх польських коронних землях. До польської шляхти належало 95 тисяч осіб, або 3,4% від усього населення [9]. Згідно із статистичними даними 1849 р. національний склад Галичини можна визначити таким чином.

	Кількість	Відсоток
Українці	2 303 000	46,8
Поляки	2 258 000	45,9
Євреї	328 000	6,7
Німці	27 000	0,6
Інші	3 000	0,0
Всього	49 19 000	100

У 1808 р. на території 14 дистриктів східної частини Галичини та 6 – західної (відбулося укрупнення дистриктів) проживало 3468558 осіб, тобто населення зросло на 48%, у т. ч. Східної Галичини – на 4,2%. Населення Буковини у 1808 р. складало 208498 осіб, у т. ч. Північної Буковини, заселеної переважно українцями, – 130-135 тис. У Закарпатті число українців становило приблизно 250 тис. осіб.

Поліетнічний склад населення на інкорпорованих Австрією землях породжував цілу низку проблем, що виходили за межі внутрішньої політики цієї держави. Оскільки територіальні надбання Габсбургів стали можливими завдяки поділам Польщі, у центрі Європи постає “польське питання”. Однак його проблематика трактувалася по-різному: поляки відстоювали своє право на відродження національної державності бодай на якійсь частині колишньої Речі Посполитої, навіть у напівзалежній формі. Російський, австрійський і прусський уряди, навпаки, продовжували політику посилення своєї влади на анексованих теренах.

Усвідомлюючи гостроту національних суперечностей на нових територіях, імператриця Марія-Терезія в душі феодального універсалізму вважала регіональні особливості. Це знаходило вияв в організації автономних адміністративно-територіальних одиниць (королівств), опіці Греко-католицькою церквою Галичини й Закарпаття. Її син – Йосиф II – продовжував політичну лінію стосовно національного питання в імперії, що особливо помітно виявлялась у галузі освіти, культури та релігії. За його підтримки в 1774 р. у Відні було започатковано семінарію для підготовки греко-католицького духовництва. Через 10 років її перенесли до Львова. Уряд Йосифа II здійснив низку новацій в економічному житті, намагаючись полегшити економічне становище селян.

Реформи, що їх розпочали Габсбурги, мали поширитися на всю імперію та впливати на всі сфери життя. Австрійська імперія мусила стати раціонально організованою бюрократичною державою. У 1775 р. більшість внутрішніх тарифів, що залишилися з часів Середньовіччя, було скасовано (хоча митний кордон з Угорщиною зберігався до 1851 р.); з 1766 по 1788 р. було врегульовано і стандартизовано судові процедури в карних справах та заборонено тортури; у 1781 р. – запроваджено едикт віротерпимості щодо всіх релігій згідно з попередньою декларацією уряду, що три католицькі конфесії (римська, грецька та вірменська) мали рівний статус.

У 1782 р. всю імперську адміністрацію було централізовано, і Відень контролював австрійські землі, а Буда – угорські. Окрім того, у 1782 р. було секуляризовано “зайві” монастирські маєтки, а в 1783 р. – створено церковний фонд і парафіяльних священників перетворено на державних службовців. У 1784 р. єдиною офіційною мовою імперії було проголошено німецьку.

Особливо сприятливо позначилася на Галичині освітня реформа. У 1777 р. Марія-Тереза провела зміни в освітній системі, яка відтепер готувала цінних і відповідальних громадян на державну службу. Для досягнення цієї мети Йосиф II зробив початкову освіту обов'язковою. Причому викладання дозволялось здійснювати мовою населення регіону.

У своїй абсолютній формі просвітницька доктрина, якої дотримувалися Марія-Тереза і Йосиф II у проведенні реформ, утверджувала такі основні правничі ідеї: 1) громадянський уряд – як наслідок договору, він має суто світський характер; 2) для більшості населення урядова влада вигідна, і тому уряд має право вимагати покорі; 3) усі народи, їхня історія, культура, мова, етнічна територія мають невідчужені права на розвиток; 4) право, визначене народом, має здійснювати держава; 5) у міжнародних стосунках природний закон зберігає свою силу. Просвітницька теорія, згідно з якою австрійська держава проводила реформи, утверджувала, що істина зосереджена не в його частинах, а в цілому. Ці міркування приводять нас до головної проблеми, пов'язаної з оцінкою австрійської державно-правової культури та її рецепції в Галичину.

Безумовно, що західноєвропейська просвітницька ідеологія стала величезним поштовхом у напрямі реформування державно-правового і соціально-економічного життя, що сприяло рецепції державно-правової культури в Галичину, яка була у складі Австрії. Також слід відмітити, що вищезазначені ідеї відігравали

в правовій культурі українського народу Галичини важливу роль, бо так чи інакше сприяли формуванню національної державницької ідеї.

Продовження реформування в Австрійській монархії відбулося під впливом Наполеонівських реформ. Сама “епоха Наполеона” була особливим періодом в історії всієї Європи. Вона дала поштовх поширенню нових ідеологічних і світоглядних доктрин, що у скристалізованому вигляді були сформовані Просвітництвом. У цілому, вони були спрямовані на усунення середньовічних станових порядків, що поділяли людей на “кращих” і “гірших”, та на запровадження демократичного устрою. Однак нові ідеї зустріли гострий опір, бо більшість європейського соціуму ще не була готова до їх сприйняття.

Фактично перші реформи Марії-Терези та Йосифа II були спрямовані на чітку організацію діяльності держави та на стримування етнічних конфліктів у її різних регіонах. Саме задля досягнення цієї мети на першому етапі державно-правової реформи було зрівняно в правах греко-католицьку церкву з римокатолицькою і поліпшено матеріальні, особливо фінансові, умови функціонування української церкви.

Однак цей курс перервався зі смертю Йосифа II (1790). Його наступник, Леопольд II, поступово нівелював наслідки реформ свого попередника. Це відразу позначилося на становищі й українців. У цей самий час польські кола інспірували антиукраїнські настрої, звинувачуючи українців у сепаратизмі. Безпідставні випадки не мали під собою реального ґрунту: хоча тяжіння до історичного центру українського народу, що перебував за межами Австрійської імперії, й існувало, воно не оформилося в національну теорію чи організацію. Посівши керівні місця в державному апараті королівства, польська шляхта стала посередником між українським населенням і вищими австрійськими урядовцями, що дозволяло їм трактувати події в краї у необхідному ракурсі. Інсинуації польських кіл мали наслідком те, що австрійський губернатор Галичини Перген інформував Відень про можливість російської іреденти в Галичині за умови будь-якої підтримки урядом місцевих українців.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що просвітницька стратегія проведення державно-правових реформ в Австрії, у складі якої була Галичина, містила в собі елементи демократії, гуманізму і правочинності. Незважаючи на численний опір, що чинили представники польської еліти в адміністративно-територіальних органах влади Галичини і в представницьких інститутах влади, державно-правові реформи Австрії піддавали автономізації окремі сфери життя, реконструювали Галичину в українське національне ціле, хоч і автономізоване суспільство з його державно-правовою культурою.

Загалом можна стверджувати, що державно-правові акти Австрійської монархії надали Галичині більше свободи і можливостей щодо згуртованості української нації та її прогресивного розвитку. Якщо розуміти їх буквально, то вони усунули дуже багато обмежень, встановлених Польщею. Отож український народ Галичини у складі Австрії визначав свій розвиток не тільки за духовним покликом, а й в результаті скасування державно-правових обмежень. Зокрема, підготовці національно-елітних кадрів сприяло заснування у Відні

вищої греко-католицької семінарії, в якій навчали кандидатів на священнослужителів, а в 1784 р. створено Львівський університет [10].

Основні зусилля української інтелігенції спрямовувались на розвиток освіти і культури в Галичині, на формування в українського народу рівня державно-правового мислення, до пізнання власної історії. Поступово утверджувалась правова думка, у контексті якої інтерпретація національної історії набуває принципово нового змісту. Український народ Галичини тісно поєднує своє минуле й майбутнє в єднанні з цілим українським народом і практично навчається в мисленні поєднувати всю історію аж до органічно цілісних державних утворень – таких, як Київська Русь, Козацька держава. Фактично за допомогою державно-правових реформ і зусиль національно-патріотично налаштованих представників українського народу Галичини у складі Австрії був подоланий старий, сформований за Польщі, спосіб державницького сприйняття світу, який позбавляв український народ надії на національне відродження.

Однак, оцінюючи наслідки захоплення Галичини і Буковини Австрією, слід також пам'ятати і про існування негативних сторін в історії панування Габсбургів на західноукраїнських теренах, які значно посилились після смерті Йосифа II. У наукових колах ця тема залишається до сьогоднішнього дня дискусійною і потребує окремого висвітлення.

Література

1. Кульчицький В. С. Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини / В. С. Кульчицький, І. Й. Бойко, І. Ю. Настяк, О. І. Мікула. – Л. : Триада плюс, 2002.
2. Літопис Руський за Іпатівським списком / пер. Л. Махновец. – К. : Дніпро, 1990. – С. 347.
3. Сайко М. М. Приєднання Буковини до Австрії і його вплив на соціально-економічний та політичний устрій краю (70 – 80-і роки XVIII – початок XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – Історія України. – Чернівці, 1991. – С. 13.
4. Сплєні Г. Опис Буковини / Габріель фон Сплєні ; пер. з нім., коментар О. Д. Огуя, М. М. Сайка. – Чернівці : Рута, 1995. – С. 18, 25.
5. Нариси з історії Північної Буковини. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 86-87.
6. Тицик Б. Й. Історія держави і права Австрії та Австро-Угорщини (X ст. – 1918 р.) : текст лекцій / Б. Й. Тицик. – Л., 2001. – С. 54-55.
7. Торжество історичної справедливості / відп. ред. М. М. Олексюк. – Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – С. 181.
8. Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій. – К. : Критика, 2007. – С. 337.
9. Там само.
10. Мацькевич М. Правове становище Галичини у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772 – 1918) / М. Мацькевич // Вісник Львів. ун-ту. (Серія "Юридична"). – 2001. – Вип. 36. – С. 85.

Анотація

Єфремова Н.В. Історико-правовий аспект приєднання західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню процесу захоплення західноукраїнських земель Австрійською імперією в 70-х роках XVIII ст. та особливостей правового обґрунтування цієї події австрійським урядом. Також у статті аналізується програма державного реформування на зазначених територіях.

Ключові слова: поділ Польщі, австрійська окупація, анексія Галичини, реформи Габсбургів.

*Summary***Yefremova N.V. The Historical and Legal Aspects of Joining of Western Ukrainian Lands to the the Austrian Empire. – Article.**

The article is devoted to research of process of capture of Western Ukrainian lands by the Austrian empire in 70th of the XVIII century and features of legal grounding of this event by the Austrian government. Also the program of state reformation on the noted territories is analysed in the article.

Key words: division of Poland, Austrian occupation, annexation of Galychina, reforms of Habsburgs.

УДК 340.15(477.7),,18”:352

I.A. Юрій

ГРАДОНАЧАЛЬНИЦТВО І ОРГАНІЗАЦІЯ ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНОГО СУДОЧИНСТВА НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Встановлення градоначальницького управління в Одесі на початку ХІХ ст. сприяло організації і удосконаленню торгово-економічного судочинства на Півдні Російської імперії. Заснування і діяльність комерційних судів у південних градоначальствах свідчить про значний вплив градоначальників на формування правових основ підприємницької діяльності в регіоні. Окремі аспекти проблеми організації і функціонування комерційних судів розглядали дослідники Д. І. Азаревич, І. М. Гордон, П. С. Коробка, І. М. Савицький, К. М. Смольянінов, Д. В. Туткевич. В. С. Балух і О. О. Сурілов у контексті історії правосуддя у сфері господарських правопорушень провели дослідження діяльності Одеського комерційного суду ХІХ ст. Проте вплив градоначальництва на організацію і діяльність комерційних судів на Півдні Російської імперії досі залишається поза увагою дослідників. Мета цієї статті полягає в тому, щоб певною мірою заповнити прогалину в дослідженні проблеми, розкрити роль градоначальництва в організації комерційних судів та торгово-економічного судочинства на Півдні Російської імперії першої половини ХІХ ст.

Заснування градоначальництва як особливого інституту державної влади на початку ХІХ ст. було обумовлене необхідністю одержавлення найважливіших напрямів соціально-економічного та культурного життя південного регіону в процесі його інтеграції до Російської імперії. Вперше офіційна думка про створення в портових містах особливого градоначальницького управління була сформульована в указі Олександра І “Про розділення Новоросійської губернії на Миколаївську, Катеринославську і Таврійську” від 8 жовтня 1802 р., відповідно до якого градоначальник як державний посадовець повинен був забезпечити створення належних умов для торгівлі, заступництва й опіки торговців [1].